

## Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

Η τρίτη μεγάλη βασιλική των Φιλιππών μέσα στο χώρο της αρχαίας πόλης που ορίζουν τα τείχη της αποκαλύφθηκε τυχαία το 1963, στις εκσκαφές για τη θεμελίωση του Μουσείου Φιλιππών, με αποτέλεσμα να διακοπεί το έργο και να γίνει μια πρώτη ανασκαφική έρευνα από την Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας, ώστε να διαπιστωθεί η μορφή και το μέγεθος του αρχαίου κτιρίου. Η θέση του Μουσείου ορίστηκε τότε λίγο πιο δυτικά χωρίς δυστυχώς να υπολογιστεί το μήκος του ενδεχόμενου αιθρίου<sup>1</sup>.

Μετά τις πρώτες έρευνες και εργασίες, το 1972-1973, στο χώρο της παλιάς ανασκαφής, που είχαν κυρίως στόχο την ταξινόμηση του διάσπαρτου υλικού των αρχιτεκτονικών γλυπτών<sup>2</sup>, άρχισα από το 1977 τη συστηματική ανασκαφή του μνημείου<sup>3</sup>.

Ο ναός είναι κτισμένος σ' ένα πλάτωμα στους πρόποδες του λόφου της Ακρόπολης, σε μια προνομιακή θέση ψηλά πάνω από την κοιλάδα. Στη βόρεια πλευρά το φυσικό πλάτωμα διευρύνθηκε λαξεύοντας το βράχο πάνω στον οποίο έχει κτισθεί ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του ναού. Η σημερινή μορφή του είναι μια τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και υπερώα, εγγεγραμμένο εγκάρσιο κλίτος στο ανατολικό μέρος, αίθριο στη δυτική πλευρά και προσκτίσματα στη βόρεια (Σχ. 1). Η μορφή αυτή είναι αποτέλεσμα μιας δραστηκής οικοδομικής επέμβασης η οποία στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. διαφοροποίησε το αρχιτεκτονικό σχέδιο του ναού και το προσάρμοσε όχι μόνο στις νέες λειτουργικές απαιτήσεις, αλλά και στα νέα ρεύματα της τέχνης που είχαν δημιουργηθεί στην πρωτεύουσα.

Η αρχική μορφή της βασιλικής όπως ανιχνεύεται σήμερα, ήταν ξυλόστεγη τρίκλιτη δρομική βασιλική με υπερώα. Στοιχεία για τη χρονολόγησή της είναι τα αρχιτεκτονικά γλυπτά (Εικ. 1) —μακρές κιονοστοιχίες, περιθυρώματα, μεγάλος

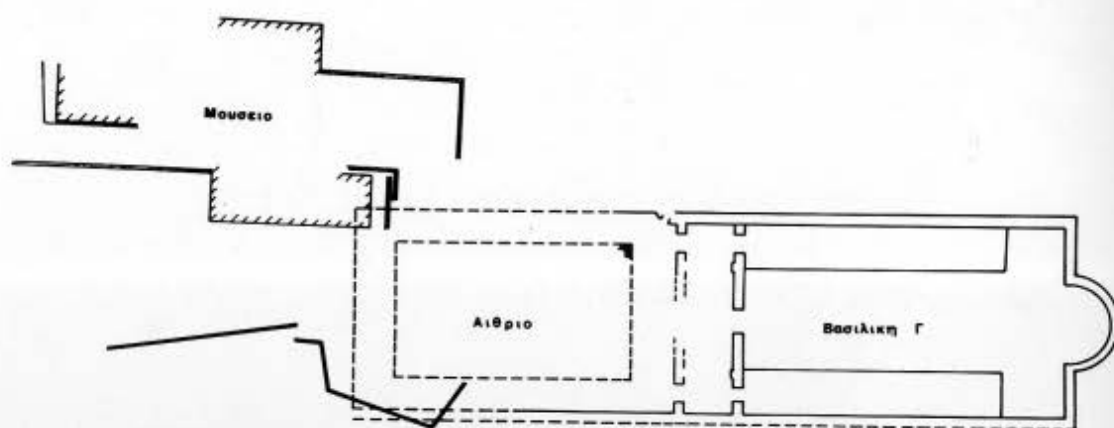
1. Βλ. ΑΔ 18, 1963, Β' 2, 255-256, πίν. 283 γ, δ, 284, 285, 286.

2. ΑΔ 28, 1973, Β' 2, 501 και ΑΔ 29, 1973-1974, Β' 3, 837.

3. ΑΔ, 32, 1977, Β' 2, 287-288, ΑΔ 33, 1978, Β' 2, 329-330 και ΑΔ 34, 1979, Β' 2, 351-352.

Οι εκθέσεις για τις ανασκαφές μετά το 1979 είναι υπό εκτύπωση.

Οι ανασκαφές διενεργούνται από τις πιστώσεις του Υπουργείου Πολιτισμού προς την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας, τους συναδέλφους της οποίας και ιδιαίτερα τον προϊστάμενό της καθ. κ. Χαρ. Μπακιρτζή ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για την υλική και ηθική συμπαράσταση. Για την ανασκαφή του 1988 διατέθηκε μέσω της κοινότητας Κρηνίδων, πίστωση από το πρόγραμμα επιμόρφωσης της Ε.Ο.Κ.



Σχ. 1. Σκαρίφημα γενικής κάτοψης.

ριπιδιόσχημος άμβωνας (Σχ. 2-3), που οδηγούν στις αρχές του 6ου αι. Η ενότητα και η υψηλή ποιότητα της γλυπτικής στη φάση αυτή σε συνδυασμό με τις κομψές αναλογίες του αρχιτεκτονικού σχεδίου δείχνουν ότι η βασιλική του Μουσείου ήταν από την αρχή ένας πολύ σημαντικός ναός της πόλης.

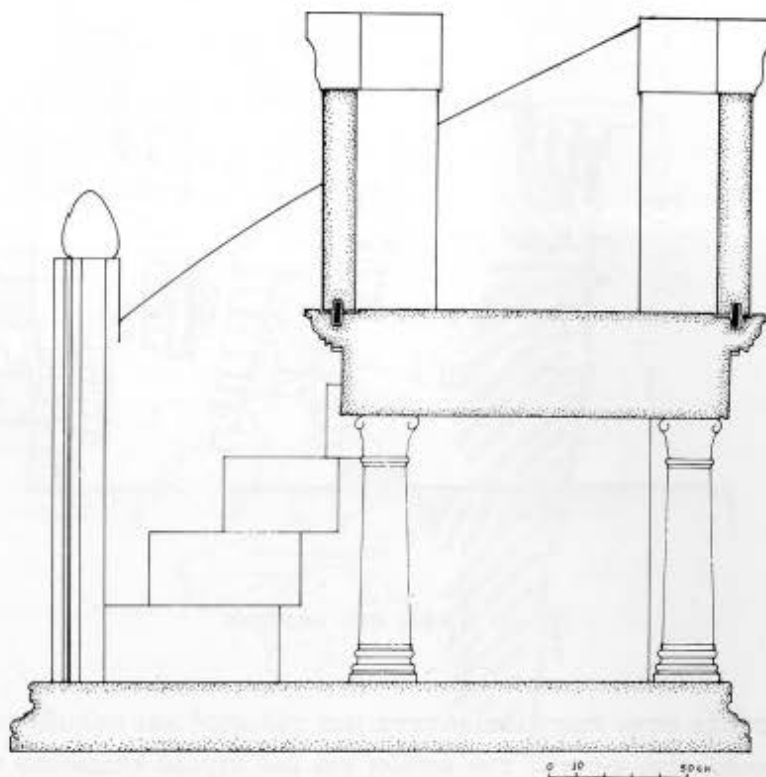
Οι κυριότερες επεμβάσεις που έγιναν στη δεύτερη οικοδομική φάση αφορούσαν μετατροπές στο ανατολικό μέρος του ναού με τη δημιουργία εγγεγραμμένου εγκάρσιου κλίτους (Εικ. 2), διεύρυνση του χώρου του Ιερού Βήματος, κατασκευή νέου υψηλότερου φράγματος του Ιερού Βήματος και προσθήκη ενός δεύτερου, μικρού άμβωνα δίπλα στο στυλοβάτη του Βήματος (Εικ. 3). Στη φάση αυτή πρέπει να αποδοθούν και τα vitraux στα υαλοστάσια των παραθύρων της κόγχης του Ιερού<sup>4</sup>. Οι επεμβάσεις της δεύτερης οικοδομικής φάσης χρονολογούνται από νόμισμα του Ιουστινιανού που βρέθηκε στο κονίαμα της ορθομαρμάρωσης, στο νότιο πεσσό του εγκάρσιου κλίτους, και αποτελεί ένα όριο *post quem*<sup>5</sup>.

Η σύγχρονη χρήση δύο άμβωνων είναι φαινόμενο σπάνιο στην παλαιοχριστιανική εποχή και μοναδικό στον ελλαδικό χώρο, όπου εμφανίζεται μόνο σε δύο ναούς των Φιλιππων, στη βασιλική Γ και στο Οκτάγωνο. Η αρχική ερμηνεία μου στο φαινόμενο αυτό ήταν ότι ο δεύτερος μικρός άμβωνας κατασκευάστηκε από ένα επίσκοπο των Φιλιππων, μια ισχυρή προσωπικότητα, που χρησιμοποίησε την καινοτομία αυτή για να μιλά στους πιστούς «χάριν του εξακούεσθαι» όπως συνήθιζε κι ο ιερός Χρυσόστομος, γιατί η ομιλία του επισκόπου από το σύνθρονο της κόγχης του Βήματος δημιουργούσε προβλήματα ακουστικής ιδιαίτερα μετά την κατασκευή υψηλού τέμπλου<sup>6</sup>. Η πρόοδος της ανασκαφικής έρευνας έδειξε ότι η δεύτερη οικοδομική φάση

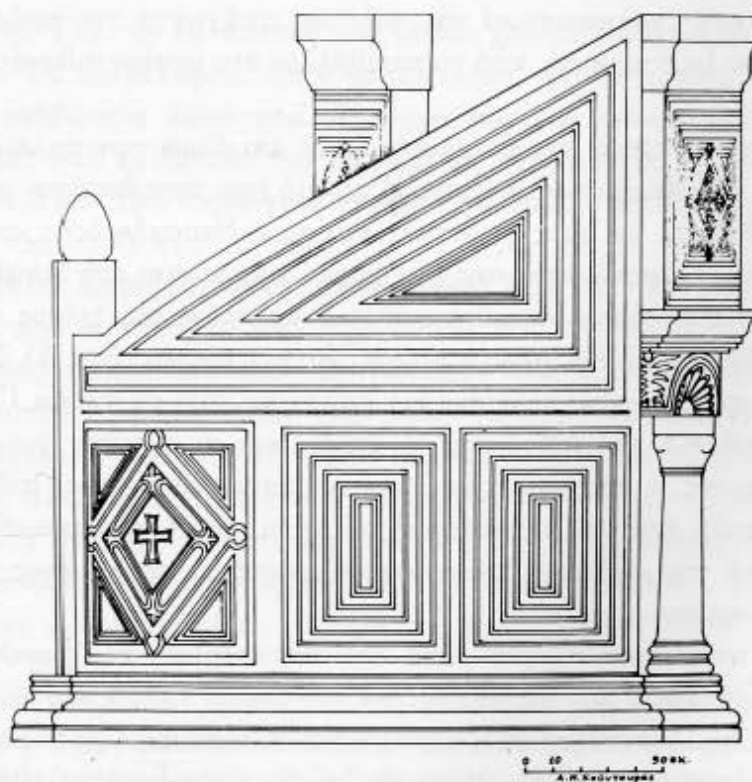
4. Eu. Kourkoutidou-Nikolaïdou, Vitraux paléochrétiens à Philippi, XXXI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1984, 277-296.

5. Το νόμισμα είναι χάλκινο δεκαεξανόμιο του Ιουστινιανού (527-564), κοπής Θεσσαλονίκης.

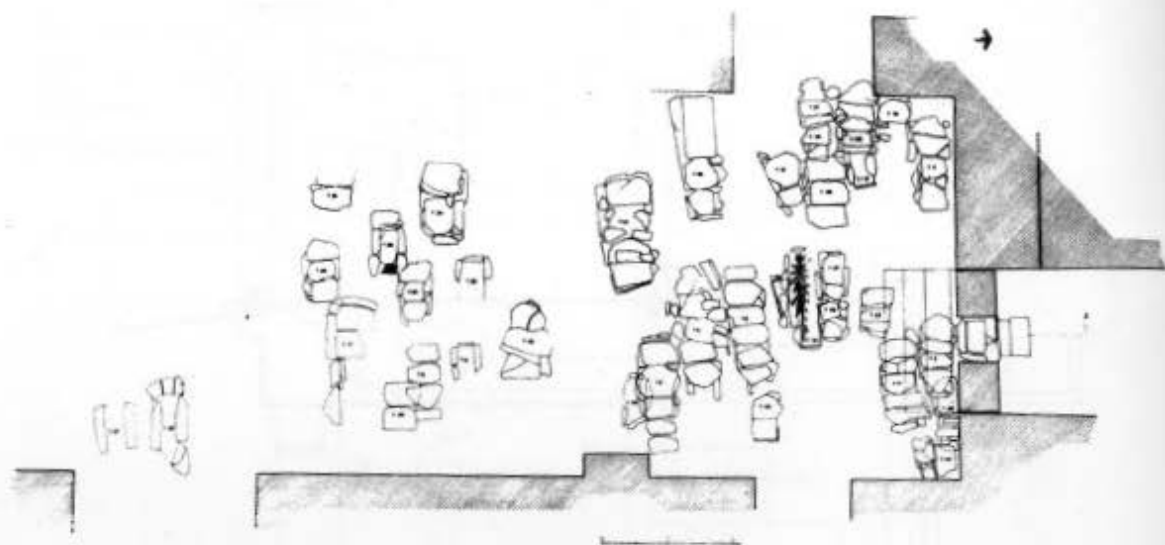
6. Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Οι δύο άμβωνες της βασιλικής του Μουσείου στους Φιλιππους», Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, 1983, 197-212 και της ίδιας, Les ambons paléochrétiens à Thessalonique et à Philippi, XXXI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1984, 255-275.



Σχ. 2. Ριπιδόσχημος άμβωνας - Τομή.



Σχ. 3. Ριπιδόσχημος άμβωνας - Πλάγια όψη.



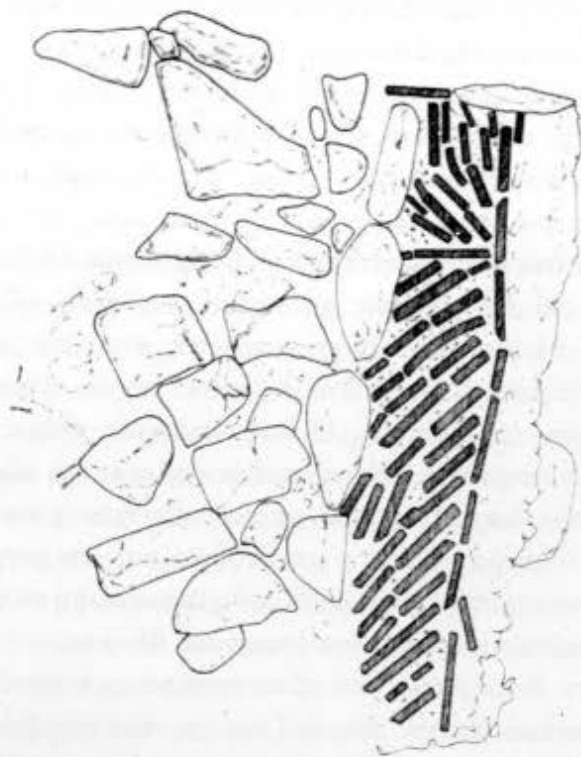
Σχ. 4. Ταφές στο νάρθηκα.

του μνημείου υπήρξε στην πραγματικότητα μια τολμηρή και πολυδάπανη ανακατασκευή του, γεγονός, που ενίσχυε την άποψη για ένα ισχυρό επίσκοπο που έβαλε τη σφραγίδα του σε δύο τουλάχιστον μνημεία των Φιλίππων, στα χρόνια του Ιουστινιανού. Πρόσφατη έρευνα του συναδέλφου Α. Μέντζου επιβεβαίωσε ότι την εποχή αυτή επίσκοπος Φιλίππων υπήρξε ο Δημήτριος, μια προσωπικότητα που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στα εκκλησιαστικά και πολιτικά πράγματα της πρώιμης περιόδου της βασιλείας του Ιουστινιανού, από το περιβάλλον του οποίου πιθανότατα προερχόταν<sup>7</sup>.

Μετά την καταστροφή της βασιλικής όπως και όλων των παλαιοχριστιανικών οικοδομημάτων των Φιλίππων από ισχυρό σεισμό που τοποθετείται στις αρχές του 7ου αι., σε συνδυασμό με τους γνωστούς σεισμούς Θεσσαλονίκης και Θάσου, μια πρώτη ένδειξη επαναχρησιμοποίησης του χώρου ανιχνεύεται στο διαμέρισμα ανατολικά από το νότιο εγκάρσιο πτερύγιο, όπου ένας πρόχειρος τοίχος από λιθοδομή χώρισε το διαμέρισμα σε δύο χώρους με ανεξάρτητη είσοδο (Εικ. 4). Στο νοτιότερο από τους δύο αυτούς χώρους κτίστηκε ένα φαρδύ πεζούλι σε σχήμα Γ. Τα στοιχεία δεν είναι αρκετά για να καθοριστεί η χρήση και η ακριβής χρονολόγηση της εγκατάστασης αυτής, η προχειρότητα όμως της κατασκευής κάνει πιθανή τη σκέψη ότι δεν απέχει πολύ από την καταστροφή του ναού. Έξω από την κόγχη, ανάμεσα στα κρημνίσματά της, βρέθηκε τάφος μικρού κοριτσιού, φτιαγμένος πρόχειρα από πλίνθους του μνημείου.

Ένα άλλο σημαντικό εύρημα μετά την καταστροφή της βασιλικής είναι το οργανωμένο νεκροταφείο που αποκαλύφτηκε στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα (Σχ. 4). Το νεκροταφείο δημιουργήθηκε σε μία εποχή που η βασιλική είχε εν μέρει καταπέσει και για να ανοίξουν τους τάφους παραμέριζαν τα κρημνίσματα, φθάνοντας ως το

7. Αρ. Μέντζου, Εγνατία Ι (1988) 197-204.



Σχ. 5. Επιτύμβιο σήμα.

δάπεδο του ναού. Για την κατασκευή των τάφων χρησιμοποίησαν σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Το νεκροταφείο ήταν οργανωμένο, αντιστοιχούσε δηλαδή σε μία συγκεκριμένη ανθρώπινη κοινότητα. Είχε μια σχετική χρονική διάρκεια, γιατί οι επάλληλες ταφές από το δάπεδο του νάρθηκα ως το ψηλότερο σημείο της επίχωσης ξεπερνούσαν τα 3 μ. Ένα σημαντικό στοιχείο του νεκροταφείου είναι το επιτύμβιο σήμα που βρέθηκε πάνω από μία συστάδα δύο τάφων με μια παιδική ταφή ανάμεσά τους και αποτελεί ασφαλώς οικογενειακό τάφο<sup>8</sup> (Σχ. 5). Τα κύρια στοιχεία και ταφικά έθιμα που προέκυψαν από την έρευνα των τάφων είναι ο συνήθης για χριστιανικούς τάφους προσανατολισμός, η έλλειψη νομισμάτων και άλλων κτερισμάτων μέσα σ' αυτούς —με εξαίρεση έναν τάφο γυναίκας με γυάλινα βραχιόλια και χάλκινα σκουλαρίκια— η διαδοχική ταφή ή ανακομιδή στον ίδιο τάφο και η επικάλυψη των νεκρών με πλούσια φυλλάματα φτέρης. Ανάμεσα στους τάφους βρέθηκαν κομνηνεία σκυφωτά νομίσματα, όστρακα από χονδρά αγγεία καθημερινής χρήσης, ένα εγκόλπιο-λειψανοθήκη με την παράσταση του Αγίου Ακινδύνου (11ος-12ος αι.) (Εικ. 5) και ένα μικρό ασημένιο νόμισμα του Puy (1080-1180)<sup>9</sup>.

8. Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Επιτύμβιο σήμα στο βυζαντινό νεκροταφείο των Φιλίππων», περίλ. ανακριν. στο «Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης», 1982, 48-49.

9. Το μικρό ασημένιο νόμισμα είναι δηνάριο του Puy κομμένο μεταξύ του 1080 και 1180. Η ταύτιση οφείλεται στον επιμελητή του Cabinet des medailles της Bibliothèque Nationale του Παρισιού κ.

Στόχος του ανασκαφικού προγράμματος των δύο τελευταίων ετών είναι η έρευνα των βορείων προσκτισμάτων της βασιλικής<sup>10</sup>. Στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα υπάρχει μία μεγάλη είσοδος με κλίμακα η οποία οδηγεί σ' ένα ευρύχωρο διάδρομο βόρεια του ναού. Ο διάδρομος αυτός επικοινωνεί προς τα δυτικά με τον πύργο-κοχλία και προς τα ανατολικά με ένα διαμέρισμα που ανήκει στη δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου. Με πολλή επιφύλαξη ακόμη, γιατί η ανασκαφική έρευνα του χώρου δεν έχει ολοκληρωθεί, υποθέτω ότι ήταν βαπτιστήριο. Το βόρειο αυτό διαμέρισμα αποτελείται από δύο αίθουσες. Η πρώτη προς τα νότια μικρότερη αίθουσα απολήγει στα ανατολικά σε σχεδόν ημικυκλική κόγχη μπροστά από την οποία σχηματίζεται χαμηλή ημικυκλική δεξαμενή με επένδυση από στενά πλακίδια μαρμάρου. Η βορειότερη αίθουσα είναι μεγαλύτερη. Ο διαχωριστικός τοίχος ανάμεσά τους έχει τριμερή διάταξη με δύο παράθυρα, εντοιχισμένα σήμερα, και μία πόρτα. Και τα δύο δωμάτια είχαν πολυτελή διακόσμηση με μαρμαροθετήματα και μαρμαρίνη πλακόστρωση στα δάπεδα, ορθομαρμάρωση με ζεύξεις και τοιχογραφίες στον πρώτο μικρότερο χώρο. Οι τοιχογραφίες μιμούνται ορθομαρμάρωση σε ορθογώνιους πίνακες με κισσόφυλλα στις γωνίες κι άλλα διακοσμητικά θέματα.

Ανατολικά από το διαμέρισμα του «βαπτιστηρίου» περνούσε σκεπαστός αγωγός, λαξευμένος στο φυσικό βράχο, που μάζευε τα νερά της βροχής από τη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος της βασιλικής και με έντονη κλίση προς τα νότια, περνούσε κάτω από το ναό κι έβγαινε έξω από τη νότια πλευρά του. Μια ανάλογη έξοδο αγωγού είχαμε βρει παλιότερα κάτω από το νότιο τοίχο του αιθρίου<sup>11</sup>. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα αξιόλογο τεχνικό έργο υποδομής (Εικ. 6).

Στη μέση βυζαντινή περίοδο έγιναν στο παλαιοχριστιανικό αυτό πρόσκτισμα της βασιλικής σημαντικές επεμβάσεις. Κτίστηκε ένας μεσότοιχος που χώρισε τη βόρεια μεγάλη αίθουσα σε δύο μικρότερα δωμάτια που επικοινωνούσαν με πόρτα. Στον ανατολικό τοίχο της ίδιας αίθουσας έσπασαν την τοιχοποιία για να σχηματίσουν μια μικρή κόγχη με ορθογώνια κάτοψη. Μπροστά στην κόγχη αυτή βρέθηκε κιονίσκος, πάνω σε τετράγωνη πλάκα, ο οποίος αποτελούσε προφανώς βάση Αγίας Τράπεζας. Στον ανατολικό τοίχο του μικρότερου νότιου δωματίου, αριστερά από την παλιά κόγχη με τη δεξαμενή, δημιουργήθηκε ένα κογχάριο από πλινθοδομή, σαν κόγχη πρόθεσης. Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες του δωματίου επιχρίστηκαν με ρόδινο χρώμα. Επίσης περιόρισαν με τοιχοποιία το εύρος της μεγάλης βόρειας πύλης του νάρθηκα (Εικ. 7).

Dhenin. Η ύπαρξή του στους Φιλίππους πρέπει να αποδοθεί στους Νορμανδούς που πέρασαν από τους Φιλίππους.

10. Βασικοί συνεργάτες μου στην ανασκαφική έρευνα είναι η αρχαιολόγος δ. Κ. Ελευθεριάδου και η σχεδιάστρια κ. Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου. Την αρχιτεκτονική αποτύπωση και μελέτη του μνημείου έχει αναλάβει η αρχιτέκτων κ. Ελ. Κατσάνικα-Στεφάνου με τη συνεργασία του τοπογράφου κ. Βελ. Σταματόπουλου. Ο Αρ. Κούντουρας ταυτίζει τα αρχιτεκτονικά μέλη και μελετά τη γραφική αποκατάστασή τους στο σύνολο. Τέλος η αρχαιολόγος κ. Ευτ. Μαρκή συνεργάζεται στην καταλογογράφηση των ευρημάτων της ανασκαφής.

11. ΑΔ 33, 1978, Β' 2, 329-330.

Η τοιχοποιία της βυζαντινής αυτής φάσης είναι χαρακτηριστική. Στο κάτω μέρος των τοίχων χρησιμοποιούνται μαρμάρινες πλάκες κι άλλα αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής, ως ορθοστάτες, ενώ ψηλότερα στη λιθοδομή παρεμβάλλονται οριζόντιες σειρές 4-6 επάλληλων σπασμένων πλίνθων σ' ένα είδος αμελούς ή ψευδούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος.

Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο οι κάτοικοι των Φιλίππων, έχοντας ακόμη δυνατότητα πρόσβασης από το νάρθηκα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, διασκεύασαν το βόρειο πρόσκτισμα σε ναύδριο για να καλύψουν τις θρησκευτικές τους ανάγκες. Η οικοδομική αυτή δραστηριότητα μπορεί να χρονολογηθεί στο 10ο αι., εποχή που συμπίπτει με μια αναζωογόνηση της πόλης, επισκευή των τειχών της και ανοικοδόμηση της ακρόπολης. Αν συσχετίσουμε τις οικοδομικές αυτές επεμβάσεις στη βασιλική Γ με τοίχους ίδιας τοιχοδομίας στις πλευρές του σημερινού δρόμου που ανηφορίζει προς το Μουσείο, δυτικά από αυτό, καθώς και τις πληροφορίες ότι ερείπια βυζαντινών κτισμάτων βρέθηκαν στις εκσκαφές του Μουσείου, θα πρέπει ίσως να συμπεράνουμε ότι υπήρξε μια συρρίκνωση του οικισμού κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο προς τις πλαγιές του λόφου της Ακρόπολης.

Ο βυζαντινός ναός καταστράφηκε πιθανόν ύστερα από σεισμό, από την πτώση μεγάλων ογκόλιθων από τον υπερκείμενο λόφο της Ακρόπολης, τους οποίους βρήκαμε μέσα στον ανασκαφικό χώρο. Ο χώρος ξαναχρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τάφων που σχετίζονται με τις ταφές του 12ου αι. στο νάρθηκα. Οι τάφοι αυτοί στηρίχτηκαν πάνω στο βυζαντινό μεσότοιχο χρησιμοποιώντας, χωρίς να μετακινήσουν, τις παραστάδες της θύρας του μεσότοιχου.

Η ανασκαφική έρευνα του 1988 στο παλαιοχριστιανικό συγκρότημα της βασιλικής του Μουσείου Φιλίππων κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, διότι φώτισε μια πολύ λιγότερο γνωστή πλευρά της ιστορίας της πόλης κατά τη βυζαντινή περίοδο, δίνοντας μάλιστα στοιχεία για ένα σημαντικό τομέα της θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής, τη δημιουργία χώρου λατρείας του οικισμού.

## THE EXCAVATION OF THE BASILICA OF THE PHILIPPI MUSEUM

by E. KOURKOUTIDOU-NIKOLAIDOU

The basilica of the Museum of Philippi is the third most important basilica of the ancient city. Today it is an oblong three-aisled basilica with a narthex, having a transept in the eastern part, an atrium in the western part and other subsidiary buildings by the northern part of the church. This plan was created during the intensive building activities in the second quarter of the 6th century, influenced by the artistic achievements of the capital.

There is evidence that the part of the church located east from the southern aisle of the transept was reused after the destruction of the basilica and the other Early Christian buildings of the city by an earthquake in the early 7th century. Furthermore, the northern subsidiary buildings of the church were also used in the mid-Byzantine period (10th century): the northern subsidiary building was transformed into a chapel, still accessible through the narthex of the basilica. This chapel and the narthex were also reused in the 12th century, after the destruction of the Byzantine church, for cemetery.





1. Βασιλική Μουσείου Φιλιππων. Σύνθετο κιονόκρανο υπερώνων. 2. Εγγεγραμμένο εγκάρσιο κλίτος.



3. Μικρός άμβωνας. 4. Διαμέρισμα νότια της κόγχης.



5. Εγκόλπιο - λειψανοθήκη. 6. Αγωγός ομβρίων υδάτων. 7. Βόρεια προσκτίσματα - μεσοβυζαντινό νατδριο.